

”Hiidenkankaat” — Muinaissuomalaisten kulttipaikat Algot Scarinin ja H. G. Porthanin kirjoituksissa

Toivo Viljamaa

Muinaissuomalaisten kulttipaikkoja koskevan tutkimuksen katsotaan alkavan 1700-luvulla Algot Scarinin ja H. G. Porthanin vanhoja varsinaissuomalaisia pyhiä paikkoja (*loca sacra*) koskevista maininnoista. Tämä arvio on kuitenkin varsin vanha (viime vuosisadan alkupuolelta), eikä kyseeseen tulevia latinankielisiä tekstejä ole tarkemmin tutkittu. Siksi näiden tekstien merkitys Suomen varhaiskulttuurin tutkimukselle pitäisi mielestäni arvioida uudelleen nykyisen tutkimustietouden valossa, ja arvioinnin tulisi pohjautua tekstien kriittiseen analyysiin, jossa otetaan huomioon Scarinin ja Porthanin työskentelymenetelmät sekä heidän käyttämänsä lähteet.

Tässä artikkelissa otan esille Scarinin P. Henrikin elämää ja lähetystehtävää koskevan teoksen tekstikohdan, jossa hän Suomen kristillistämistä koskevassa jaksossa kuvaa vanhoja pakanajumalien palvontapaikkoja ja mainitsee esimerkkinä paikan nimeltä *Hiidenkangat* (”Hiidenkankaat”). Tämannimistä paikkaa ei kuitenkaan ole olemassa vaan tekstissä on painovirhe, po. *Hiidenkangar* (”Hiidenkankare”). Suomen kieltä taitamaton Scarin ei osannut korjata virhettä eivätkä sittemmin Scarinin tekstin tutkijatkaan ole havainneet sitä. Näin sanat ”hiidenkankaat” ja ”hiidenkangas” ovat jääneet elämään esikristillisiä pyhiä paikkoja ja hiisiä koskevaan tutkimukseen ja aiheuttaneet Scarinin ja Porthanin tekstien virhetulkintoja.

Mainittuun tekstikohtaan sisältyy myös toinen ongelma, joka koskee kulttipaikan luonnetta ja käsitettä ”pyhäkkö” tai ”pyhä paikka”: Kumpi on pyhä paikka, nimeltä mainittu ”Hiidenkankaat” vai siihen kuuluvat *loca sacra*, kuten ”ristinkanto ja pyhityspaikka”? Ongelmaan voi löytyä selitys Scarinin ja Porthanin käyttämästä lähdeaineistosta, joka on kahdenlaista, toisaalta perinteistä historiankirjoitusta ja kirkollisia asiakirjoja ja toisaalta heidän oman aikansa paikallistietoa. Perinteinen historiankirjoitus perusti mielikuvan pakanallisista kulttipaikoista antiikin ajan teksteihin; paikallistieto taas on paikannimiä ja paikallisen väestön kertomuksia sekä omin silmin nähtyä tietoa kulttipaikoista ja niiden maaston yksityiskohdista.

Esittelen artikkelissani ensiksi kyseisen tekstikohdan ja sen tulkinnat ja toiseksi korjaan tekstissä olevan painovirheen ja selvitän, missä Scarinin nimeämä kulttipaikka sijaitsi. Lopuksi tarkastelen sitä, miten Scarin näkee pakanallisen pyhäkön kahdella tavalla: antiikista periytyvän mielikuvan mukaan pyhäkkö on lehto tai metsä sinänsä, mutta paikallistiedon mukaan pyhiä paikkoja ovat vanhasta kultista muistuttavat maastokohdat. Samalla pyrin vastaamaan kysymykseen, esittävätkö Scarin ja Porthan

muinaisten pyhien paikkojen kuvauksissaan huomioita, jotka olisivat relevantteja vielä nykyäänkin pyhää ja pyhää paikkaa sekä hiisiä koskevassa tieteellisessä keskustelussa.

Muinaissuomalaisten kulttipaikat (*idolorum delubra*) tutkimuksen kohteena

Turun akatemian professori Algot Scarin käsittelee 2-osaisen tutkimuksensa *Pyhä Henrik Suomen apostoli*¹ toisessa osassa (v. 1748) Suomen kristillistämistä, käännytystyötä, saarnahuoneita, ensimmäisiä kirkkoja ja kirkon maaomistusta seuraavasti (Scarin II § 6, s. 7):

”Henrik jäi omine joukkoineen Suomeen, ja kulkien eri puolilla pitkin kyliä sekä huolehtien kaikesta, mikä saattoi edistää hänen uskontonsa levittämistä, hän suoritti innolla apostolista tehtäväänsä. Niille, jotka ottivat vastaan taivaallisen sanoman ja uskon Kristukseen, hän antoi kasteen ja jakoi pyhän pöydän antimet ja lupaukset. Uskovien määrän kasvaessa hän järjesti sopiville paikoille saarnahuoneita (*oratoria*), jotka soveltuivat mukavammin erilaisten kirkollisten toimitusten suorittamiseen. Jokainen joka tuntee tuon ajan uskonnollisen innon, on vakuuttunut, että hän paneutui huolella myös kirkkojen (*templa*) rakennuttamiseen (c). Syynä siihen, että hän ei saanut täysin toteutettua tätä palvelustehtäväänsä, oli hänen kuolevaisen aikansa odotettua nopeampi keskeytyminen.”

Tähän legendoista tuttuun P. Henrikin elämää ja toimintaa koskevaan yleistietoon Scarin liittää katolisten kirkkojen rakentamista ja maaomistusta koskevan kommentin (Scarin II § 6 c, s. 7–8):

”c) Aina kun pakanaseuduilla jokin heimo vihkiytyi kristillisiin menoihin, kaikki löytyvät epäjumalien temppelit (*fana*) ja usein laajalle levittäytyvät lehdot ja metsät (*nemora lucique*) otettiin papiston ja kirkon käyttöön. Vanhat kirkkohistorian kirjoittajat kertovat varsin yksituumaisesti, että nämä pakanalliset kulttipaikat (*delubra*)² revittiin ja hävitettiin ja muutettiin sitten kunkin ajan mukaiseen käyttöön, niin että pian kohosi niiden paikalle kirkkoja, luostareita tai sairashuoneita. Varsinais-Suomessakin on ollut tällaisia epäjumalien kulttipaikkoja (*idolorum delubra*), joista ovat todisteina vielä nykyään nähtävillä olevat pyhät ja koskemattomat lehdot ja metsät, nimeltään Hiidenkankaat: ristinkanto ja pyhitys-paikka, so. pyhät paikat (Hiidenkangat: ristinkando & pyhitys-paikka, h.e. loca sacra). Tämä käy myös ilmi tuon ajan kirkollisista asiakirjakokoelmista, joista löytyy paavi Gregorius IX:n allekirjoittama bulla, jolla tämä määrää

· Kiitän anonyymejä arvioijia kommentista, jotka auttoivat minua suuresti parantaessani artikkelini luettavuutta.

¹ *De Sancto Henrico Fennorum apostolo*, I (resp. Matthias Fontenius), Aboae 1737, II (resp. Erik Sundin), Aboae 1748.

² *Templum, fanum* ja *delubrum* ovat synonyymejä merkityksessä ”pyhäkkö”. Kirjoittaja ei tuntenut niissä mitään eroa esim. etymologisen merkityksen (rajattu, määrätty tai puhdistautumispaikka) perusteella. Suomalaisilla ei ollut temppelirakennuksia eikä edes omakielistä sanaa tarkoittamaan ”temppeliä”; ks. Porthan & Lencqvist 1782, II § XV (OO IX, 227): *An templa habuerunt olim Fenni nostri? [...] Vestigia harum rerum nulla supersunt, neque nomen extat domesticum.*

Suomen piispan Tuomaan ja hänen uuden kirkkonsa käyttöön kansamme muinaiset pakanallisille riiteille omistetut lehdot ja kulttipaikat (*luci & delubra*).³

Edellä siteerattu ote Scarinin teoksesta vuodelta 1748 on merkittävä siksi, että siitä alkaa Suomen esikristillisen ajan ”pyhiä paikkoja” koskeva tutkimus⁴ – tällä viittaa Scarinin tekstin sanoihin *Hiidenkangat, ristinkando* ja *pyhitys-paicka*.⁵ Paavi Gregorius IX:n v. 1229 allekirjoittama bulla, jolla määrätään Suomen piispan Tuomaan ja hänen uuden kirkkonsa käyttöön muinaiset pakanallisille riiteille omistetut lehdot ja kulttipaikat (*luci & delubra*) on vahva todiste siitä, että tällaisia pyhiä paikkoja (*loca sacra*) on ollut Suomessa, ja lisäksi se antaa aiheen etsiä näitä paikkoja suomenkielisestä kansanrunoudesta ja paikannimistöä.⁶

Suomalaisten varhaista uskontoa käsittelevässä teoksessaan *De superstitione* (I § 5)⁷ Porthan kuvaa muinaisia kulttipaikkoja mm. seuraavasti:

”Myös metsiä, lehtoja (*silvae, luci*) ja pensaikkoja, samoin kuin puitakin (*petäjät*, myöhemmin myös *ristin-kannot*) pidettiin pyhinä ja kunnioitettiin kultilla. Paavi Gregorius IX:n kirjeessä 22.1.1228 [po. 31.1.1229]⁸ Suomen piispalle myönnettiin lupa vaatia kirkolle ’pakanoiden riiteille aikoinaan omistetut lehdot ja pyhätöt’. – Sen takia havaitaan myös piispa Tuomaan jonkin aikaa myöhemmin

³ Paavi Gregorius IX:n kirje 31.1.1229 Suomen piispalle, jolla myönnetään lupa ottaa kirkon käyttöön pakanalliset lehdot ja pyhäköt (REA 6). Samaan aiheeseen liittyvät myös Gregorius IX:n kirje 20.10.1232 Nousiaisten P. Marian kirkon kirkkoherralle Wilhelmille, jolla paavi vahvistaa Suomen piispan maalahjoituksen (*terra de Masku quae dicitur Lunda*) kirkon ja sen kappalaisen (*cappellanus*) Wilhelmin käyttöön, sekä piispa Tuomaan Nousiaisissa v. 1234 päivätty kirje, jolla piispa ilmoittaa papeille ja maallikoille lahjoittaneensa ”maa-alueen Maskusta ja osan *Taipale*-nimisestä saaresta kirkkonsa ja sen kappalaisen Wilhelmin käyttöön” (REA 8 ja 10). Ks. myös Oja 1966, 38–44.

⁴ Toki tällaista tutkimusta oli ollut aiemminkin yleisemmällä tasolla, ilman suomenkielisiä paikannimiä; mm. Wexionius 1650, Bång 1675 ja Arctopolitanus 1728, jotka Porthan & Lencqvist 1782 (OO IX, 170) mainitsevat kansanrunouden ja Agricolan ohella tärkeimmiksi lähteikseen. Ks. esim. Wexionius 1650, X:2 ”suomalaisten esi-isät palvoivat kiviä sekä tiheitä ja korkeita puustoja” (*lapides, densas & proceras arbores coluerunt*); vrt. ”Palueltin mös palio mwta, Kivet, Cannot, Tädhet ia Cwta” (Agricola).

⁵ Pyhää puuta tarkoittava sana *ristinkanto* (*ristikanto*) esiintyy kirjallisuudessa ensi kerran tässä ja sen jälkeen Porthanilla, ks. Ganander, *Mythologia Fennica*, s.v. RISTI KANNOT. Tällaiset ”kannot” tai ”kannat” ovat tuttuja varsinkin itäisestä Suomesta. Sigfrid Porthan, *Descriptio paroeciae Cuopio*, praes. J. Bilmark (1775), s. 8 kertoo, että n. 1650 Kuopion kirkkoherra antoi hävittää suuret puut, joiden varjossa pakanauskoiset harjoittivat pyhiä menojaan ja että paikalliset kutsuivat näitä paikkoja nimellä *Ristin Kanda*. – Scarinin mielestä (Scarini I § 21) risti on vanha skandinaavinen merkki, joka viittaa joko Odiniin liittyviin kuolemanrituaaleihin tai Freian aurinkokultiin; Scarinin lähde on Cleffelius (1773).

⁶ Sama todistelu on myös Scarinin tutkielman ensimmäisessä osassa v. 1737 – sillä lisäyksellä, että siinä mainitaan kulttipaikan sijainneen Maskussa (siis Gregorius IX:n vuoden 1232 kirjeen mukaisesti, ks. ed. viite 3): ”Turun kaupungin lähiseudulla, Maskun pitäjän alueella, on ollut vanha pakanallinen epäjumalien kulttipaikka, kuten osoittaa paavi Gregorius IX:n bulla, jolla määrätään silloisen Suomen piispan Tuomaan käyttöön seudulla olevat muinaiset pakanallisille riiteille omistetut lehdot ja kulttipaikat” (Scarini I § 20).

⁷ Porthan & Lencqvist 1782 (OO IX, 181–182; Kajanto 1982, 54). Porthan kertoo myös, että puiden palvonta oli juurtunut hyvin sitkeästi varsinkin pohjoisempien suomalaisten mieliin. *Åbo Tidningarin* (1772: nro 14) kirjoituksen mukaan vielä v. 1656 Kuopion kirkon kellonsoittaja Pauli Lyytikäinen, 30-vuotisen sodan sankari, hakkasi kirkkoherran käskystä maahan tuollaiset puut ja pensaat, joihin taikauskoiset asukkaat eivät olleet uskaltaneet kajota. Sama kertomus hieman erilaisena versiona Bilmark & S. Porthan 1775, ks. edellä viite 5.

⁸ Tässä Porthanin lähde (samoin kuin Scarinin) on Spegel 1716, nro 93, missä olevan virheellisen bullan ajoituksen Porthan korjaa myöhemmin (*Chron.* 181–183) päiväykseksi 31.1.1229.

luovuttaneen kotipapilleen Wilhelmille ikuiseen omistukseen Maskun pitäjässä erään maa-alueen, jota muinoin oli käytetty epäjumalainpalvelukseen” (suom. Kajanto).

Porthanin kuvaus on hämmästyttävän samanlainen kuin Scarinin: Paavi Gregorius IX:n bulla, jolla luvattiin ottaa kirkon käyttöön pakanalliset lehdot ja pyhäköt (*luci & delubra*) on todiste siitä, että varhaiset suomalaiset palvoivat metsiä ja lehtoja (mukaan lukien puut: petäjät ja ristinkannot). Lisätodisteeksi Porthan viittaa vielä Nousiaisissa v. 1234 päivättyyn asiakirjaan, joka osoittaa, että piispa Tuomas toimi paavin määräyksen mukaisesti ja otti kirkon käyttöön epäjumalien palvontapaikkana olleen maa-alueen.⁹ Porthanin lähde on epäilemättä Scarin, vaikka hän ei suoraan viittaakaan tämän tekstiin.

Uno Harva kirjoittaessaan Varsinais-Suomen muinaisista pyhistä paikoista¹⁰ käyttää samaa edellä kuvattua tekstiaineistoa. Hän mainitsee Gregorius IX:n kirjeen v. 1229, viittaa Porthaniin ja toteaa, että ”meidän pakanalliset esivanhemmat eivät rakentaneet mitään tempeleitä”. Edelleen kirkon haltuun otettujen maa-alueitten perusteella (piispa Tuomaan kirje v. 1234) Harva päätelee, että kyse oli laajemmista kulttialueista: ”Nuo entisajan pyhät paikat eivät silti olleet vain muutaman pyhän puun muodostamia lehtoja, vaan laajempiakin alueita”. Keskeisessä asemassa vanhoja kulttipaikkoja koskevassa esityksessä Harvalla on Scarinin edellä siteerattu teksti, josta hän s. 140 sanoo: ”Professori Scarin, joka ensi kerran, jo ennen Porthania, kiinnitti huomiota Suomen historian tutkimukseen, mainitsee v. 1742 [po. 1748] ilmestyneessä teoksessaan, että sellaiset länsisuomalaiset paikannimet kuin *ristinkannot*, *pyhityspaikat* ja *hiidenkankaat* ilmaisevat vanhojen uhrilehtojen paikat. *Risti-* ja *pyhitys-*sanon ohella saattoi siis *hiisi-*sanakin jonkin paikan nimessä osoittaa, että paikalla on joskus sijainnut pakanuuden aikainen pyhäkkö”. Tutkittuaan *hiisi-*sanon merkityksiä Harva jatkaa, että ”useimmiten *hiisi-*sana tavataan juuri jonkin kiviröykkiön, suuren kivilohkareen tai muun oudon luonnonmuodostelman yhteydessä”. Tästä syystä hän päätyy kumoamaan Scarinin huomion toteamalla, että ”emme näin saa olettaa, että kaikissa paikoissa, joiden nimiin *hiisi-*sana sisältyy, piilisi jokin muinaisaikainen pyhäkkö”.

Vaikka Harvan *hiisi-*sanaa koskevat päätelmät ovat epäilemättä perusteltuja, hän mielestäni tulkitsee Scarinia väärin. Scarinin *Hiidenkangat* ei ole yleisnimi vaan erisnimi eikä hän siis esitellyt muinaisaikaista kulttipaikkaa sen nimeen sisältyvän *hiisi-*sanon takia vaan siksi, että mainitun paikan maastossa oli ”pyhiä paikkoja” (*loca sacra*), kuten *ristinkanto* ja *pyhityspaikka*, ts. muistumia muinaisesta kultista, esim. näyttävä erikoinen puu, alttariksi sopiva kivi tai lähde puhdistautumista varten.¹¹

⁹ Porthanin lähde Spiegel 1716, nro 94.

¹⁰ Uno Harva, *Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria* (1935), 139–143.

¹¹ Hiisi-paikan topografiasta ja maastokohtien sopivuudesta pakanakultin tarpeisiin, Koski 1987, 34–36, 219–220: Hiisi-alue sijoittui asutun yhteisön takamaille tai sen ulkopuolelle ja sana *hiisi* liitettiin maisemassa näkyvään poikkeukselliseen piirteeseen, esim. iso kivi tai puu. Maastossa olevien poikkeavien ja erottavien piirteiden symbolisesta merkityksestä ”pyhän paikan” tunnistamisessa, Anttonen 1996b, 47–50. Mitä tulee kysymykseen, olivatko hiisi-paikat alun perin hautapaikkoja vai pelkästään pyhiä metsiä (ks. Koski 1967, 25–26, Wessman 2009), Scarinin kuvaus puhuu jälkimmäisen selityksen puolesta.

Hiidenkankaat vai Hiidenkankare (*Hiidenkangat* vai *Hiidenkangar*)?

Scarín ja Porthan saattoivat kyllä etsiä vanhoja kulttipaikkoja paikoista, joiden nimeen *hiisi*-sana sisältyi. Missä sitten Scarínin mainitsema kulttipaikka sijaitsi? Kysymys on aiheellinen siksi, että paikkaa, jonka nimi olisi Hiidenkankaat tai Hiidenkangas ei löydy Varsinais-Suomen nimistöstä.¹² Hiidenkangas ei edes sovi varsinaissuomalaiseen kielenkäyttöön. Mieluummin tulisi olla Hiidenkankare tai Hiidenmäki (tai Hiisimäki).¹³ Ratkaisu löytyy Porthanilta, joka (Porthan & Lencqvist 1782, I § 6 = OO IX, 192) luettellessaan sanasta ”hiisi” johdettuja nimiä mainitsee Nousiaisissa sijaitsevan paikan nimeltä Hiidenkankare (*Hiidenkangar in Nousis*¹⁴, *Hiidenwesi & Hiidenwainio in Vichtis etc.*).¹⁵ Scarínin mainitsema kulttipaikka sijaitsi siis Nousiaisissa ja paikan nimi oli Hiidenkankare¹⁶ eikä Hiidenkankaat. Scarínin painattamassa tekstissä nimi on kirjoitettu väärin. Tekstin fraktuuralla painettuihin suomenkielisiin sanoihin jossakin vaiheessa pääsi syntymään painovirhe *Hiidenkangat* po. *Hiidenkangar* (helposti syntyvä virhe, koska fraktuuran *t* ja *r* muistuttavat hyvin suuresti toisiaan). Ruotsinkieliset Scarín ja hänen oppilaansa Sundin eivät huomanneet korjata virhettä, sillä he tuskin näkivät mitään merkityseroa näiden suomenkielisten sanojen välillä. Painovirhe synnytti kuitenkin varsinaissuomalaiseen maisemaan epätyypilliset paikannimet Hiidenkankaat ja Hiidenkangas.¹⁷ — En osaa sanoa, onko sanasta ”hiidenkankaat” saatava mielikuva vaikuttanut esimerkiksi Uno Harvan tulkintoihin. Tärkeintä on, että myös hänen mielestään entisajan pyhät paikat saattoivat olla laajempiakin alueita. — Tämän jälkeen lienee syytä tutkia tarkemmin käsillä olevaa Scarínin tekstikohtaa.

Kirjallisen perinteen käsitys: ”Pyhät ja koskemattomat lehdot ja metsät”

Scarín kuvaa Varsinais-Suomesta löytyvää pakanallista kulttipaikkaa latinankielisin runollisin termein *frondium sacra & incaedua vireta* (sana *incaedua* viittaa paikkaan, jossa ihmiskäsi ei ole käynyt kaatamassa puita). Fraasit ovat muistumia antiikin Rooman runoilijoilta, esim. Ovidius, *Fasti* 1.243 *hic, ubi nunc Roma est, incaedua silva*

¹² Hiidenkangas-nimisiä paikkoja on kyllä Pirkanmaalta alkaen itäisemmässä ja pohjoisemmassa Suomessa. Tunnetuin lienee Oulun seudulla oleva Hiidenkangas, soiden keskellä oleva moreeniharjanne. Ks. hakusana ”Hiidenkangas” <https://asiointi.maanmittauslaitos.fi/karttapaikka/>.

¹³ Ks. *Suomen murteiden sanakirja*, osa 8, s.v. *kangas*²: Verraten tasainen harjumainen alue. Vähän tai ei lainkaan tietoja Var, SatL, muualta runsaasti t. melko runsaasti. Vrt. s.v. *kankare*¹: Kivikkokumpare, ihkekatöyry. Asu: kankare, kangar. Levikki: Var, joitakin tietoja SatE, Häm., Kym.

¹⁴ Kajanto 1982, 59 kääntää virheellisesti ”*Hiidenkangas* Nousiaisissa”.

¹⁵ Ks. myös Ganander, *Mythologia Fennica*, s. 15. Scarínin ja Porthanin lähde on Matthias Halleniuksen *De Borea Fennia* (1732), kuten jatkossa osoitan. Hiidenkankare esiintyy myös Antti Lizeliuksella: ”He pyhitit myös erinäisiä paikkoja heijän ympäristöllänsä; niinkuin metzistöitä, wehmastoita, kukkuloita, lähteitä; joille he annoit nimet taikka epäjumalitten nimistä, taikka palveluxen muodosta kusakin paikasa; taikka myös lähikyläkuntain nimistä: nijn kuin hijden kankare, Killanketo, Kapuketo, hijppaketo, pilpuketo ja muita sellaisia” (Lizelius 1780, 238). — Ei käy ilmi, onko ”hijden kankare” nimetty epäjumalan (hiisi?) mukaan vai otettu lähikunnan kylästä (Nousiaisten Nummi?).

¹⁶ Käytän yleiskielen muotoa *Hiidenkankare*, vaikka nimi on saattanut olla yhtä hyvin *Hiidenkangar*, ks. edellä viite 13. Vrt. kuitenkin Lizeliuksen *hijden kankare* (ks. edellinen viite). Mynämäessä esiintyneistä *kankare*-loppuisista paikannimistä, ks. Oja 1966, 26.

¹⁷ Harva 1935, 139–143 omaksuu Scarínin tekstin virheellisen muodon *Hiidenkangat* ja tulkitsee sen yleisnimeksi *hiidenkankaat* ja viittaa vielä M. Halleniuksen teokseen, jossa mainittaisiin paikka nimeltä *Hiidenkangas* (po. *Hiidenkankare*). Myös Mauno Koski 1967, 120–121 mainitsee Scarínin *Hiidenkangat* ja arvelee sen tarkoittavan samaa kuin Lizeliuksen *hijden kankare*. Kajanto puolestaan (edellä viite 14) kääntää virheellisesti *Hiidenkangas* Porthanin mainitseman paikan *Hiidenkangar*.

virebat (”täällä, missä Rooma on nyt, viheriöi muinoin koskematon metsä”); ja Vergilius, *Aeneis* 6.638 *devenere locos laetos et amoena virecta* (”he saapuivat ilon paikoille ja suloiisiin lehtoihin”). Scarinin käyttämät sanat tuovat siis mieleen muinaisen Rooman kukkuloiden rajaaman kentän, joka aluksi oli vain kulttipaikka, tai, kuten Vergilius vihjaa, Elysiön onnen kentät tai konkreettisesti Etelä-Italiassa olevan ikimetsän, jonka kautta saattoi päästä Manalaan. Näin Scarin ymmärtää pakanajan kulttipaikan ”hiisialueeksi”, metsiköksi, lehdoksi ym. ja ennen kaikkea koskemattomaksi ja rajatuksi alueeksi. Samanlaisen selityksen pakanallisista kulttipaikoista antaa myös Porthan, joka (*Syll.* nro VII = OO XII, 227–228) kommentoi Gregorius IX:n bullaa ja siinä olevaa sanaa *delubra* huomauttamalla, että ei ole helppo ymmärtää, mitä paavi tällä sanalla tarkoittaa, sillä vanhoilla suomalaisilla tuskin oli pyhäkkörakennuksia vaan pikemmin ”tiettyjä jumalten palvontaan pyhitettyjä maa-alueita (*certas igitur areas & terras cultui deorum consecratas*)”.¹⁸

Jo antiikista alkaen kreikkalaisille ja roomalaisille vieraitten kansojen uskonnollista käyttäytymistä on totuttu selittämään antiikin mytologiasta ja Kreikan ja Rooman uskonnollisista tavoista saatavien mielikuvien mukaisesti. Porthanin mielestä¹⁹ muinaissuomalaisten kulttitavat vastaavat sitä, mitä Tacitus (*Germania*, cap. IX) sanoo yleensä germaankansoista: ”He eivät pidä taivaallisten olentojen suuruuteen soveltuvana, että jumalat suljetaan seinien sisäpuolelle tahi että heidät kuvataan jollakin tapaa ihmisen muotoisiksi. Metsikköjä ja lehtoja (*lucos & nemora*) he pyhittävät jumalille ja nimittävät jumalien nimellä sitä salaperäistä, jonka he näkevät vain kunnioittavassa hartaudessa” (suom. Linkomies). Tähän kohtaan viittaa myös Scarin tekstikohdassa, jossa hän kuvaa pakanallisen kulttipaikan maaston ominaisuuksia ja rajaa sen erilleen muusta kyläyhteisöstä (Scarini I § 20):

”Olemme kyllä hyvin vakuuttuneita, että kuten Tacitus kertoo vendeistä, meidän esi-isämme, sen sijaan että olisivat kaivanneet rakennusten suomaa loistoa, tyytyivät palvomaan jumaliaan paikoissa, missä oli sopivasti lähde, kenttä ja metsiä (*ubi fons, ubi campus atque nemora placerent*); toisaalta on selvää, että väki kokoontui paikkoihin, jotka soveltuivat heidän asemaansa koskevien asioiden hoitamiseen ja joista oli yhteisillä päätöksillä sovittu.”

Merkittävää on, että Scarin näkee pakanallisen pyhäkön kahdella tavalla, antiikista periytyvän mielikuvan mukaan se on pyhä lehto tai metsä sinänsä, mutta Scarinin oman ajan silmillä nähtynä pyhiä paikkoja ovat jumalten palvonnalle sopivat maastokohdat. Lisäksi Scarin erottaa kultin käytössä olevan paikan yhteisön muun toiminnan keskuksesta. Näin kulttipaikkaan liittyvä ”pyhän” merkitys on kaksinainen: pyhäkkö, jossa on pyhiä paikkoja. Ja vastaavasti Scarinin kahdenlainen näkymä kertoo kulttipaikan (”metsä”, ”hiisi”) nimeä koskevasta käsitteellisestä muutoksesta. Muutoksen aiheutti kristillistäminen. Paavin ukaasin myötä vanhat pakanalliset kulttipaikat otettiin kristilliseen käyttöön. Veikko Anttonen kuvaa muutosta sattuvasti:²⁰ kristillistämisen myötä ”rajattiin kirkkorakennus ja kirkkomaa erilleen muusta kyläyhteisöstä eli mäet ja

¹⁸ Vielä täsmällisemmin maa-alueitten luonteesta Porthan, *Chron.*, 93 (OO VI, 115–116): ”heillä oli pyhiä paikkoja, erityisesti pyhiä lehtoja ja puita (*loca tamen sacra, ac maxime Lucos, Arbores etc. sacras habuisse*)”.

¹⁹ Porthan & Lencqvist 1782 II § 15 (OO IX, 229; Kajanto 1982, 82).

²⁰ Anttonen 1996a, 122–123, ks. myös edellä viite 11.

keskukset, joihin hiisi-nimistö oli aiemmin liittynyt. Hiisi-sana ja sen johdannaiset siirrettiin asutetun alueen sisäpiiristä sen ulkopuolelle, sanalla sanoen metsään”!

Paikallistieto: Nousiaisten Hiidenkankare (Hiidenmäki)

Scarinille ja Porthanille kirkolliset ja valtiolliset asiakirjat olivat varmimpia historian dokumentteja, niin tässäkin tapauksessa: em. asiakirjat kertovat vakuuttavasti pakanallisten kulttipaikkojen olemassaolosta. Toinen varsin luotettava lähdeaineisto oli heille paikallistieto. Porthan käytti hyväkseen mm. satakuntalaisten Erik ja Kristian Lencqvistin, isän ja pojan, paikallistuntemusta. Scarin, joka oli ruotsinkielinen, tukeutui puolestaan suomenkielisten Mynämäestä kotoisin olleiden veljesten Matthias ja Gregorius Halleniuksen keräämään paikallistietoon.²¹ Niinpä Scarinin tietolähde pakanallisia kulttipaikkoja koskevassa pohdinnassa onkin Matthias Hallenius, joka tietääkseni on ensimmäinen Turun akatemian oppinut, joka mainitsee em. kulttipaikkojen haltuunottoa koskevat kirjeet ja paikan nimeltä Hiidenkankare. Maininta on Halleniuksen v. 1732 julkaistussa väitöskirjassa *De Borea-Fennia*. Tutkielman viimeisissä kappaleissa (II § 11–13, s. 55–56) käsitellään paikkakuntia ja paikannimiä: § 11 Varsinais-Suomen kaupungit Turku, Rauma, Naantali²² ja Uusikaupunki; § 12 Suomen kuninkaitten asuinsijat; ja lopuksi § 13 pakanalliset lehdot ja pyhät paikat (*luci & sacra paganica*). Viimeisessä kappaleessa Hallenius aluksi toteaa, että muinaiset pakanauskon pyhät paikat otettiin usein kristilliseen käyttöön ja rakennettiin niiden paikalle kirkkoja ja luostareita, jotta muistokin pakanallisesta kultista helpommin häviäisi²³ — tähän näyttäisivät viittaavan kirkkojen lähellä olevat puut ja lähteet tai joet, joissa uhrin olisi voitu pestä —, ja jatkaa sitten seuraavasti:

”Paavi Gregorius IX:n kirjeessä, v. 1228²⁴ [po. 1229], myönnetään Turun piispalle oikeus ottaa käyttöönsä muutamia pakanallisten menoille omistettuja lehtoja, mutta tuskin kukaan voi osoittaa varmasti tällaista paikkaa. Kuitenkin on varmaa, että Maskun pitäjässä oli muinoin idololatrialle omistettu paikka, jonka (samoin kuin puolet Taipaleen saaresta) piispa Tuomas Nousiaisissa v. 1234 päivätyllä kirjeellään lahjoitti kappalaiselleen. Tosin ei käy ilmi, oliko tuo palvontapaikka jossakin Maskun kirkon lähellä vai Karinkylässä, jossa on vanhan luostarin tai hautausmaan muuria, tai Villa Stenbergin maatilalla, johon oli alettu rakentaa Naantalın luostaria.²⁵ Turusta noin 2 peninkulmaa Raumaa kohti kuljettaessa lähellä Nousiaisten Nummen kylää on tien vasemmalla puolella Hiidenkankare

²¹ Ks. Haavio 1948, 16; Viljamaa 2010; Viljamaa 2012, 40–43. Halleniukset olivat Scarinin oppilaita ja työtovereita. Scarin ohjasi Matthiaksen maisteriväitöksen *Theses miscellae* (Aboae 1732) ja Gregoriuksen Mynämäen kihlakunnan muinaisuutta koskevan tutkimuksen *Wirmoënsis in Finlandia territorii memorabilia* I (Aboae 1738).

²² Scarinin ja Halleniuksen yhteistyöstä kertoo myös se, että Hallenius tässä kohtaa kiittää Scarinia käyttöönsä saamistaan asiakirjakopioista.

²³ Vrt. edellä Scarin II § 6 c: ”pakanalliset kulttipaikat hävitettiin ja muutettiin kunkin ajan mukaiseen käyttöön, niin että pian kohosi niiden paikalle kirkkoja, luostareita tai sairashuoneita”.

²⁴ Halleniuksen lähde Spegel 1716, nro 93 ja 94.

²⁵ Myös Messenius (*Scandia* X, 18) mainitsee paikat Karinkylä ja Villa Stenberg Naantalın luostaria koskevassa esittelyssään: *Circa a. MCD Monasterium Ordinis Birgittini Nadendalense, in villa Karachyle parochiae Mascho, primum conditur; [...] Circa MCDXIII coenobium fuit translatum Nadendalense ad villam Stenberg.* Naantalın luostarin historiasta laajemmin E. Rancken, *Coenobii Nadhenadals succincta historia* (1744).

(*Hiidenkangar*)²⁶, so. metsän jumalten mäki (*deorum silvestrium collis*), ja oikealla lähde, nimeltään *Härkä-lähde*, sekä suurten haapojen, suomeksi *Hitenhafwat*, muodostama lehto (*lucus*). Myös lähellä Wirmon kirkkoa *Wihtenmäen* kylässä on muutamia haapoja, jotka ovat kansan taikauskaisen kunnioituksen takia (*superstitiosa vulgi religio*)²⁷ pysyneet siellä kaatamatta meidän päiviimme saakka.”

Tekstiote osoittaa mielestäni kiistatta, että Scarinin lähde Varsinais-Suomen vanhoja kulttipaikkoja koskevassa esityksessä on Matthias Hallenius. Nousiaisten Nummen kylän lähellä oleva ”metsän jumalten mäki” Hiidenkankare (Hiidenmäki) ja sen lähimaasto (metsä, lähde ja koskematon haapalehto) vastaavat Scarinin antamaa mielikuvaa muinaisjumalien (hiisien?) palvontaan pyhitetystä alueesta: ”pyhät ja koskemattomat lehdot ja metsät”, joissa on vanhasta kultista muistuttavia ”pyhiä paikkoja” (*loca sacra*), kuten ”ristinkanto ja pyhityspaikka”.

Yhteenveto

Paavillisen käännytysstrategian mukaisesti pakanalliset lehdot ja pyhät paikat pyrittiin hävittämään ja ottamaan ne kirkon käyttöön, ”jotta kaikki muistokin vanhasta kultista helpommin häviäisi” (*ut omnis idololatriae memoria eo facilius periret*), kuten Matthias Hallenius toteaa.²⁸ Sen johdosta historiantutkijat saattoivat etsiä muinaisia pyhiä paikkoja ensiksi sellaisista paikoista, joissa oli jälkiä katolisen ajan rakennuksista (kirkkoja, luostareita yms.) ja toiseksi paikoista, joissa kansan muistitiedon mukaan olisi harjoitettu pakanallisia menoja ja joiden maaston yksityiskohtiin sisältyi kansanperinteen tuntemia pakanallisen kultin attributteja, kuten hiisi, metsä, puut, lähteet ja vastaavia.²⁹ Hiidenkankare (Hiidenmäki) kuuluu jälkimmäiseen ryhmään. Metsikkö ei näytä kuuluneen kirkolle, kuten Halleniuksen kuvauksesta voi päätellä.³⁰ Sen maine muinaisena kulttipaikkana perustuu pelkästään metsän jumalten palvontaan viittaaviin paikannimiin (*Hiidenkangar*, *Hitenhafwat*, *Härkä-Lähde*) ja alueella oleviin palvontaan sopiviin luonnonpaikkoihin (metsäinen mäki, lähde, haapalehto).

²⁶ Nykyään se on Hiidenmäki-niminen metsikkö, joka sijaitsee valtatie 8:n ja Mietoistentien välissä Nummen ja Kaiselan kylien rajamaastossa. Nimi Hiidenmäki esiintyy jo 1780-luvun kartoissa, ks. Oja 1977, 24–27, joka arvelee, että mäen nimi olisi Halleniuksella virheellisesti muodossa *Hiidenkangar*. Mutta kartat ovat toki puoli vuosisataa myöhemmältä ajalta ja paikalliset ovat voineet kutsua mäkeä usealla tavalla; joka tapauksessa nimi *Hiidenkangar* on välittynyt Halleniukselta vielä Porthanille ja Gananderin mytologiaan, ks. edellä viite 15. Metsikössä on paljaskallioisia mäkiä, joiden välissä notkelmia ja vesilammikoita. Alueelta on löydetty rautakauden aikaisia muinaisjännöksiä, kuppikivi kalliolta ja notkelmasta kiviröykkiö (Museoviraston muinaisjännösrekisteri, www.kyppi.fi: nro 538010043 ja 1000001509).

²⁷ Tai ”taikauskaisen pelon takia”, vrt. edellä viite 7.

²⁸ *De Borea Fennia* § 13

²⁹ Esim. Antti Lizelius (edellä viite 15) sanoo, että esikristillisen ajan mynämäkeläiset pyhittivät erinäisiä paikkoja ympärillä olevan luonnon mukaan, metsiä, lehtoja, kukkuloita, vesistöjä jne. ja antoivat paikoille nimet joko epäjumalien nimien tai palvontamenojen mukaan, kuten hiiden kankare yms. Kansanperinteen lähteistä, ks. edellä viite 4.

³⁰ Oja 1977, 24–27 sijoittaa Nousiaisten muinaispitäjän hallinnollisen keskuksen Nummen kylän Moisiin ja siihen liittyvän uhrilehdon Hiidenmäkeen. Todisteeksi hän siteeraa Halleniuksen Hiidenkankareen kuvauksen. Mutta on vaikea ymmärtää, miksi näin tärkeästä muinaispitäjän instituutiosta on jäljellä tuskin muuta kuin palvontaan viittaava hiisi-nimi. Maskun Lunda (ks. edellä viite 3 ja Oja 1966, 40–44) ja Kokemäen Forsby (ks. Salminen 2007, 319ss.) ovat tässä mielessä erilaisia, sillä ne vanhoine kulttipaikkoina oli todistettavasti (kirkollisten asiakirjojen mukaan) otettu paavin kirkon omistukseen.

Tässä artikkelissa pienen vähäiseltä näyttävän, vain yhtä kirjainta koskevan, virheen oikaisu johti arvioimaan uudelleen 1700-luvun historiantutkijoiden esikristillisiä pyhiä paikkoja ja metsänjumaluutta koskevia mainintoja. Nousiaisten Nummen kylän lähellä oleva metsikkö (Hiidenkankare, nykyään Hiidenmäki), sellaisena kuin Hallenius sen näki ja miten Scarin ja Porthan kuvaavat muinaista palvontapaikkaa, omaa ”pyhän paikan” ominaispiirteet. Se oli rajattu asutuskeskuksen ulkopuolelle ja sen maaston erottuvat ja poikkeavat piirteet olivat saaneet symbolisia metsän jumalten palvontaan viittaavia merkityksiä.³¹ Metsikössä ei ollut mitään kalmistoa tai muita pysyväisluonteisiin palvontamenoihin viittaavia rakennelmia. Muinaisilla suomalaisilla ei ollut mitään pyhäkkörakennuksia ja, kuten Porthan sanoo, ”meillä ei ole todisteena jälkiäkään sellaisista eikä edes omakielistä sanaa tarkoittamaan temppeliä”.³² Meillä ei ole myöskään tietoa, että alue olisi kuulunut kirkolle. Näyttää siis siltä, että metsikkö oli saanut hiisi-nimensä vasta kristillistämisen jälkeen.

Toivo Viljamaa

Professor emeritus. Turun yliopisto
toivo.viljamaa (apud) sci.fi

Kirjallisuutta

- Anttonen, Veikko 1996a. *Ihmisen ja maan rajat. 'Pyhä' kulttuurisena kategoriana*. Helsinki: SKS.
- Anttonen, Veikko 1996b. Rethinking the Sacred: The Notions of 'Human Body' and 'Territory' in Conceptualizing Religion. In: *Sacred and Its Scholars: Comparative Methodologies for the Study of Primary Religious Data*, ed. by Thomas A. Indinopulos & Edward A. Yonan (Leiden: E. J. Brill 1996), 36–64.
- Arctopolitanus, Gabriel 1728. *De origine & religione Fennorum* (praes. Fabianus Törner). Upsaliae.
- Bilmark, Johan (& Sigfrid Porthan) 1775. *Descriptio Paroeciae Cuopio*. Aboae.
- Bång, Petrus 1675. *Priscorum Sveo-Gothorum Ecclesia, seu Historia ecclesiastica de priscis Sveo-Gothicae terrae colonis*. Aboae.
- Cleffelius, Jo. Christoph 1733. *Antiquitates Germanorum potissimum Septentrionalium*. Francofurti & Lipsiae.
- Ganander, Christfr. 1989. *Mythologia Fennica*. Åbo.
- Haavio, Martti 1948. *Piispa Henrik ja Lalli. Piispa Henrikin surmavirren historiaa*. Helsinki.
- Hallenius, Gregorius 1738, 1741. *Wirmoënsis in Finlandia territorii memorabilia I* (praes. A. Scarin), II (praes. H. Hassel). Aboae.
- Hallenius, Matthias 1732. *De Borea-Fennia I* (praes. H. Hassel). Aboae.
- Harva, Uno 1935. *Varsinais-Suomen henkistä kansankulttuuria*. – Varsinais-Suomen historia III:1. Porvoo: WSOY.
- Kajanto, Iiro 1982. *Henrik Gabriel Porthan Valitut teokset*. Helsinki: SKS.
- Koski, Mauno 1967. *Itämerensuomalaisten kielten hiisi-sanue*, osa I. Turku.
- Linkomies, Edwin 1952. *Tacitus, Germaania, suomennos ja selitykset*. Helsinki: Otava.
- Lizelius, Antti 1780. *Tiedustuskirja*. julk. Pertti Virtaranta Antti Lizeliuksen suomenkielisiä kirjoituksia III ”Tiedustuskirja” *Satakunta XII* / 1946, s. 235–257.
- Messenius, Johannes 1700–1705. *Scondia illustrata*, ed. Joh. Peringskiöld. Stockholm.

³¹ Ks. viitteet 11 ja 20.

³² Ks. viite 2.

- Oja, Aulis 1966. *Maskun historia*. Masku.
- Oja, Aulis 1977. *Nousiaisten historia I*. Nousiainen.
- OO = H. G. Porthan *Opera omnia*, ed. Porthan-Seura, vol. I–XIII. Turku 1939–2007.
- Porthan, *Chron.* = Porthan, H. G. 1784–1800. *M. Pauli Juusten Chronicon episcoporum Finlandensium*. Aboae 1784–1800. Julk. OO VI–VIII.
- Porthan, *Syll.* = Porthan H. G. 1802. *Sylloge monumentorum ad illustrandam historiam Fennicam pertinentium*. Aboae. Julk. OO XII, 197–396.
- Porthan, H. G. (& Christ. Lencqvist) 1782. *De superstitione veterum Fennorum I–II*. Aboae.
- REA = *Registrum Ecclesiae Aboënsis, eller Åbo domkyrkans Svartbok* [Turun tuomiokirkon Mustakirja], ed. Reinhold Hausen. Helsingfors 1890.
- Rancken, Engelbert 1744. *Coenobii Nadhenadals succincta historia, pars prior* (praes. Algot Scarin). Aboae.
- Salminen, Tapio 2007. *Joki ja sen väki. Kokemäen ja Harjavallan historia jääkaudesta 1860-luvulle*. Kokemäen ja Harjavallan historia 1:1. Jyväskylä: Gummerus.
- Sarajas, Annamari 1956. *Suomen kansanrunouden tuntemus 1500–1700-lukujen kirjallisuudessa*. Helsinki.
- Scarin I = Scarin, Algot 1737. *De Sancto Henrico Fennorum apostolo I* (resp. Matthias Fontenius). Aboae.
- Scarin II = Scarin, Algot 1748. *De Sancto Henrico Fennorum apostolo II* (resp. Erik Sundin). Aboae.
- Spegel, Haquinus 1716. *Skriftelige bewis hörande til Swenska kyrkio-historien eller Biskops Chrönikan*. Uppsala.
- Tallgren, Aarne Michaël 1933. Hiisi ja Moisio. *Virittäjä* 37, 319–331.
- Viljamaa, Toivo 2010. Muinaisuuden tutkimus on mainarin työtä – asiakirjat ja Mynämäen varhaishistoria. *Auraica. Scripta a Societate Porthan edita* 3, 53–63.
- Viljamaa, Toivo 2012. *Territorium Wirmoënsē. Gregorius Halleniuksen Mynämäen kihlakunnan kuvaus*. Koneen Säätiö, Helsinki.
- Wessman, Anna 2009. Iron age cemeteries and *Hiisi* sites: Is there a connection. www.folklore.ee/folklore/vol42/wessman.pdf.
- Wexionius, Michael 1650. *Epitome descriptionis Sueciae, Gothiae, Fenningiae, et subjectarum provinciarum*. Aboae.